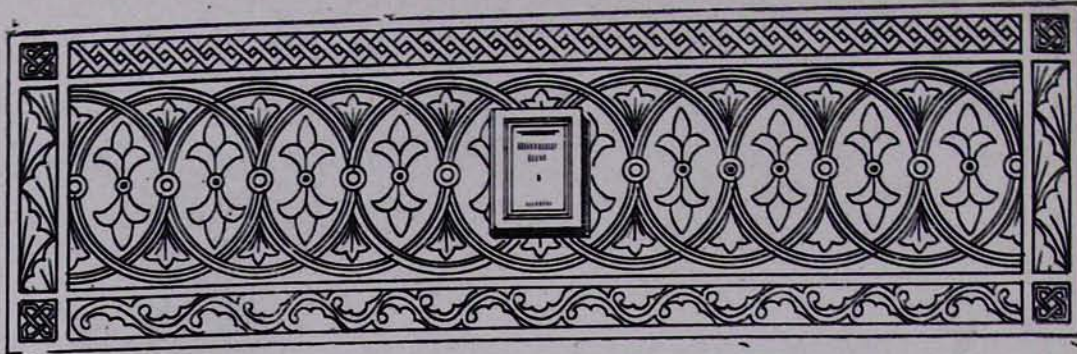

Հ. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ

ՊՈԼԻՍ ԵՎ ԻՐ ԴԵՐԸ*

Դ

ՏԱԳՆԱՊԻ ԴԱՐԸ

1. ԱՂԵՏՆԵՐՈՒ ՑԱՆՑԻՆ ՄԵՋ

Դարը, զոր անցյալ գլուխին մեջ տեսանք, հայ ժողովուրդին և իր Եկեղեցիին համար եղավ նաև բացառիկ տագնապներու դար մը: Հայ ժողովուրդի պատմության արձանագրած մեծ ճգնաժամերեն մեկն էր այս դարունը, երբ փոթորիկներ անցան Հայոց աշխարհին վրային, քարուքանդ ըրին ամեն բան իրենց անցած շրջաններուն մեջ, հոգեբով բեռնավորեցին հայ ժողովուրդը, հոգեբ կտակելով նաև հաջորդ դարերուն:

Ասպատակությունները, որոնց ձեռնարկեր էին Զալալի կոչված ապստամբները Փոքր Ասիո զանազան շրջաններուն մեջ և որոնց անդրադարձանք անոնց պատճառով Պոլիս խուժող հայ բաղմունքներուն վրա խոսելու ժամանակ, մեկն էին այն մեծ փոթորիկներեն, որոնց երբեկից թատր եղած է հայ հողը: Բայց անոնք կանգ չառին, շարժման ղեկավարներուն ասպարեղեն չքանալն հետո ալ, այլ շարունակվեցան դեռ երկար ժամանակ, զանազան կետերու վրա, հետզհետե հայտնը:

* Շարունակված «Էջմիածին» ամսագրի 1962 թվականի № 8-ից, Ժ-ից և 1963 թվականի № 8 Ա-ից, Բ-ից, Գ-ից, Դ-ից, Ե-ից և Զ-ից:

վող պետերու ղեկավարության տակ, ու պատճառ եղան, որ դեռ երկար տևե հայ շրջաններու մեջ բռնկած զարհուրանքը:

Ժամանակակից երեք հայ հեղինակները, որոնք Հայոց աշխարհը ճանչցան դարուն սկիզբը՝ Դավրիժեցին, Դարանաղեցին և Սիմեոն Լեհացին, կլրացնեն զիրար, ահավոր պատկերը տալու համար այն դժնդակ կացություն, որուն մատնված էր հայ ժողովուրդը: Եթե Սիմեոն Լեհացին հայ շրջաններ իր անցքին ժամանակ աղետներուն թողած հետքերն է միայն, զոր կմատնանշե, Դավրիժեցին ու Դարանաղեցին իրենց աչքերով տեսան աղետը և զայն պատմեցին կենդանի գույներով: Անոնք եթե մեզ լիովին իրազեկ չեն ըներ Զալալիներու շարժման շարժառիթներուն և անոր ներքին ծալքերուն, զոնե մեզ կուտան ճշգրիտ պատկերը ավերածությանց, որոնց մատնվեցան հայ շրջանները շարժման երեսներ:

Միայն ջալալիներու ասպատակությունները չէին սակայն, որ քարուքանդ ըրին հայոց աշխարհը և հայ ժողովուրդը հոծ խումբերով պանդխտության հանեցին, ամայացուցին շատ մը շրջաններ և անստույգ կացություն մը ստեղծեցին մնացյալ շրջաններուն մեջ: Անոնց շահատակությունները դեռ վերջացած

իսկ չէին, երբ Թուրքիո հայկական շրջանները թատր դարձան նոր փոթորիկներու, որոնք եկան ավելի ևս ընդարձակել ավերածությունները և որոնք հետևանքն էին այդ հողամասերուն վրա մղված պատերազմներուն:

Շահաբաս եկավ լրացնել Թուրանի կես թողածը:

Նվազ աղետաբեր շեղավ հայ ժողովուրդին համար արշավանքը, զոր այս անգամ Թուրքերը իրենք կատարեցին Շահաբասի դեմ: Հայ հողն էր, որ կտրորվեր անգամ մը ևս, և հայ ժողովուրդն էր, որ կբամվեր վերստին, ինչպես պատահեր էր ու պիտի պատահեր ամեն անգամ, որ Թուրքիո արևելյան այդ նահանգները թատր դառնային արշավանքներու և պատերազմներու:

Լուծը, զոր հայ ժողովուրդի երկու հատվածները կկրեն զույգ բռնապետությանց տակ, իր կարգին կբամեր հայ ժողովուրդի արդեն իսկ սպառած կորովը: Հարկապահանջությունը, հաշվոր համեմատություններ կստանար, բռնի իսլամացումներու թիվը կաճեր, Հայ Եկեղեցին նահատակներ կարձանագրեր: Կարծես թե պետական իշխանությանց ճնշումը բավական չըլլար, հայ շրջանները կկեղեքեին անպատիժ տեղական հարստահարիչներն ալ, ամեն մեկը սուլթան մը դարձած էր իր շրջանին մեջ, և ամեն մեկը տուտանբու և կողոպուտի իր ձևն ու մեթոդը հնարած էր: Եվ ասոնց պակաս թողածը կլրացնեին, ավա՞ղ, հայ տղուկները՝ միջնորդ դառնալով հարստահարող փաշային և անոր զոհներուն միջև, և իրենց կարգին տուտանբու բռնան տակ խեղդելով իրենց թշվառ ազգակիցները:

Հայ ժողովուրդը կոչված էր դժնդակ քննություն մը անցնել պատմության առջև: Եվ այդ քննությունը անցուց ան պատվով: Ան կրցավ ոչ միայն դիմանալ բոլոր փորձությանց և աղետներուն, զորս դարը իր դեմը հանեց, այլև փորձեց նոր հորիզոն բանալ իրեն: Արդարև, ի հեճուկս այդ աղետներուն և այն տառապանքներուն, զորս կկրեր Թուրք և պարսիկ լուծերուն ներքև, ի հեճուկս կաթոլիկ քարոզությանց, որոնք կփորձեին իր հոգին ճեղքել այս դարուն, ու նաև այն դեղևումներուն և սայթաքումներուն, զորս ունեցան իր հոգևոր պետերեն շատերը, հայ ժողովուրդը անվկանդ մնաց, շարունակեց վազել լույսին ետևեն և իր հոգին պատրաստ ըրավ այն մեծ մաքառումին, զոր իրեն պիտի հարկադրեր հայկական դատը: Այս դարուն էր, որ հայ ժողովուրդը պատրաստվեցավ ազատագրության մեծ պայքարին համար:

Դարուն բոլոր աղետները կուգային արձագանք գտնել Պոլսո մեջ: Ոչ միայն անոր համար, որ օսմանյան պետության մայրաքա-

ղաքն էր Պոլիսը և երկրին որևէ մեկ կետին վրա տեղի ունեցած դեպք մը իսկույն իր անդրադարձումը կունենար կեդրոնին մեջ ալ բովանդակ բնակչության համար, այլ նաև այն պատճառով, որ ամեն մեկ աղետ հայ քարավան մը կըքեր Պոլիս ու զայն կխառներ մայրաքաղաքի հայության, ամեն անգամուն ալ հոգեր ստեղծելով Պատրիարքական Աթոռին համար: Տազնապը, զոր ամբողջ դար մը անցուց Պոլսո Աթոռը և բախտախնդիրներու ամբողջ շարան մը անոր վրա բերավ բազմացուց, հետևանքն էր այն զարհուրելի ճգնաժամին, զոր հայ ժողովուրդը կապրեր զույգ լուծերու տակ:

Աղետները իրենց հետ Պոլիս քաղեցին բերին տարբեր հոգեր ալ: Անոնց ստեղծած շփոթության հետևանքով էր, որ մարդորսները հաջողեցան Պոլիսը կայան ընել իրենց ու հոն ուռկանը ձգել իրենց առաջին որսերը: Պոլիսը ամբողջ դար մը թատր եղավ ներքին վեճերու դավանական այդ արշավանքին երեսեն, արկածախնդիրներուն ախորժակը գրգռեց Պատրիարքական Աթոռը իրարմե հափշտակելու, և մնացորդները մղեց խտրություն շնչելու պայքարի զենքերուն միջև: Բայց նույն այդ Պոլսո մեջ հետզհետե խմորվիլ սկսավ մեծ ճիգը, որ մտավոր երկունքի մը հողը պիտի հերկեր և սերունդները պիտի վարակեր նոր հուզումներով: Պոլիսը ընդունակ պիտի դառնար տակավ այս կերպով դեր ստանձնել հայ վերածնունդին մեջ: Ան պիտի կապվեր հայկական դատին:

2. ՏԱԳՆԱՊԸ ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑՎՈ ՄՈՑԻՆ ՄԵՋ

Ամեն աղետ, որ հայ ժողովուրդին կբերեին դարերը, կանդրադառնար նաև Հայ Եկեղեցվո վրա: Դառնության բաժակը ան ևս կբամեր հայ ժողովուրդին հետ, ամեն անգամ որ հայոց հողերը արշավանքներու թատր կհանդիսանային կամ երբ հայ ժողովուրդը կենթարկվեր այս կամ այն լուծին: Անոր հետ մեկտեղ լուծի տակ կմտներ նաև Հայ Եկեղեցին:

Հայ Եկեղեցին ևս տազնապով կսկսեր այս դարը: Երբ դարը աչքերը բացավ, Շահաբաս արդեն պատմության մեջ սկսած էր խաղալ իր դերը, դեր, որ եթե իրեն փառք շահեցուց պարսիկ ժողովուրդի աչքին, պատուհաս մը եղավ հայ ժողովուրդին համար, և միևնույն ատեն փորձության դառն շրջան մը բերավ Հայ Եկեղեցիին: Պարսիկ լուծը սկսավ ճգմել Հայ Եկեղեցին, հանձին անոր հոգևոր կեդրոնին:

Ու Հայ Եկեղեցվո շար բախտեն, Լուսավորչի Աթոռին վրա իրենց կոշումին արժանի գեմքեր չկային այդ դժբախտ պահում: Խոչ:

վությանց բույն մըն էր այդ միջոցին էջմիածինը: Պարսիկ իշխանավորներու անհազ որկորը հագեցնելու անկարողության մեջ, Հայ Եկեղեցվո պետերը շվարած էին: Շատ դուրին կսպթաբի շվարած մարդը:

Ժամանակակից երեք աղբյուրները, զորս հիշեցինք, ինչպես նաև լրացուցիչ նյութներ ձեռագիրներու հիշատակարաններուն և մանր ժամանակագրությանց մեջ, չրիվ կպարզեն մեզ սրտաճմլիկ պատկերը, զոր Հայ Եկեղեցին կներկայացներ դարուն սկիզբը: Շփոթության, անստուգության, անզորության շրջան մըն էր այդ, որ չէր կրնար շնորհեցնել ու չգայթակղեցնել տկար հոգիով մարդիկը: Սայթաքումներու դար մը ևս եղավ ուրեմն ալեկոծումներով դեցուն այդ դարը: Եվ ալեկոծությանց պահուն շատերը մոլորեցան Հայ Եկեղեցվո պետերին:

Սխալ պիտի ըլլար կարծել սակայն, թե բոլոր սայթաքողները միևնույն չափով պատասխանատու են պատմության առջև: Եթե Հայ Եկեղեցվո առաջնորդներն ումանք զոհն եղան իրենց փառամոլության և ընչաքաղցության, կամ հոգեկան ուժեղ գուրկ եղան խայծերեն չհրապուրվելու համար, եղան դեմքեր ալ, որ հայ ժողովուրդի փրկությունը պարզապես Եվրոպային սպասեր էին ու միամղտություն ունեցան հավատալու, թե պապերուն ձեռքն է Եվրոպայի խղճմտանքին բանալին: Պատմությունը մեղավոր կճանչնար զանոնք բոլորն ալ չարիքին համար, զոր հասցուցին հայ ժողովուրդին, բայց պատմիչին պարտքն է աստիճան դնել մեղքն մեղքը:

Հայ Եկեղեցին խաղաղություն չճանչցավ այս խոտվահույզ դարուն մեջ: Զարհուրանքը, որուն ենթակա էր հայ ժողովուրդը զուլգ լուծներու տակ, Հռոմի արշավանքը, որ ահա՛վոր չափերով աշխուժացած էր այդ դարուն, միսիոնարներու ասպատակությունը Հայ Եկեղեցվո կեդրոններուն շուրջ և զանազան գաղութներու մեջ, արկածախնդիրներու շարանը, որ կուգար բազմիլ այս դարուն նվիրապետական Աթոռներու վրա, և մանավանդ պաշարները, որոնք կմղվեին հայ ժողովուրդի ծոցին մեջ իրարու ձեռքն հափշտակելու համար այդ Աթոռները, անդորր պահ մը չտվին Հայ Եկեղեցիին այս բովանդակ դարուն ընթացքին:

Պատկերը ավելի ահալոր կդառնար մանավանդ անոր համար, որ ամեն բան իր Եկեղեցիին կպասեր հայ ժողովուրդը: Անոր վրա էր իր հույսը, որպեսզի իր տառապանքը վերջ գտնե. մինչև որգետնակները, որոնք անոր գլուխն էին, իրենք նոր հոգեր կբերեին հայ ժողովուրդին երկու լուծերուն ալ ներքև:

... Ճակատագրական այդ պահուն, երբ քաղաքական փոթորիկները կալեկոծեին նաև

Հայ Եկեղեցին և երբ Հռոմ իր ամենն զարհուրելի հալածանքներն մեկն էր սկսած Հայ Եկեղեցվո դեմ, Պոլսո Աթոռը դժնդակ ճգնաժամ մը կանցներ ինքն ալ, գլորվելով ինք ևս տազնապե տազնապ:

3. ՊՈԼՍՈ ԱԹՈՌԸ ԿՈՒՆՆԵՐՈՒ ԲԵՄ

Ալեկոծ պահեր հաճախ ունեցած է Պոլսո Աթոռը իր գոյության հինգ դարերուն ընթացքին: Բայց ոչ մեկ ժամանակ այնքան փոթորիկներով շրջապատված է այդ Աթոռը, որքան սույն դարուն, զոր տազնապի դար խորագրեցինք սկիզբն:

Ամբողջ քառասնամյակ մը (1600—1639) Պոլսո Պատրիարքական Աթոռը պզգալի կոիվներու թատերաբեմ կդառնա:

Առաջինը այն դեմքերն, որ տազնապի դարը բացին Պոլսո Պատրիարքական Աթոռին վրա, Հովհաննես Խուլ կոչվածն է: Շատ բան չենք գիտեր իր կյանքին ու իր գործունեության մասին: Իր պատրիարքության տարիները կհատկանշվին այն զգվելի պայքարներով, զորս բարձրաստիճան հոգևորականներ իրարու դեմ մղեցին, Աթոռը իրարու ձեռքն հափշտակելու համար:

Երկրորդը այդ դժբախտ շրջանին պատրիարքներն, որ Հայ Եկեղեցվո պատմության մեջ այլապես գեղեցիկ էջեր պիտի թողուր, Գրիգոր Կեսարացին է, զոր ճակատագիրը բերավ սակայն Պոլսո Աթոռին վեճերուն խառնեց և մխրճեց տազնապի քառասնամյա ալեկոծությանց մեջ: Գրիգոր Կեսարացին մեկն էր արդարև այն կարկառուն դեմքերն, որոնք կրնային պատիվ բերել որևէ դարու, իրենց մտավոր ձիրքերով ու Հայ Եկեղեցվո հանդեպ իրենց նախանձախնդրությամբ: Իր հոգևոր դաստիարակությունն ստացած դարուն ամենն մեծ գիտնականին՝ Սրապիոն Ուհայեցիի մոտ, ինքն ալ իր կարգին սերունդ հասցուց, ու Հայ Եկեղեցվո պարզեց այն զմայլելի դեմքը, որ Մովսես Տաթևացի կաթողիկոսը պիտի հանդիսանար:

Խոսելով Սրապիոն Ուհայեցիի հասցուցած սերունդին վրա, ժամանակակից Դավրիժեցին կըսե, թե մեծ վարդապետին ձեռնասուններն «Կեսարացի Գրիգոր վարդապետն՝ այր գիտնական նրբից և արտաքնոց, և հաղթող ախոյեան ընդդէմ մաքառողաց ճշմարտութեան, եթէ մերասերից և եթէ ալլոց աղագաց»³⁴¹, հիշատակելով այլուր, թե «էր այր ահարկու, և յոյժ խրոխտ և դժուարահալան»³⁴²:

³⁴¹ Առաքել Դավրիժեցի, էջ 11:

³⁴² Մեղ. էջ 287:

Գրիգոր Կեսարացին ծնած էր շուրջ 1570-ին, և դեռ վարդապետ, Պոլսո պատրիարք ընտրված 1601-ին, հաջորդելով Հովհաննես Խուլի, որ տարի մը միայն պաշտոնավարած էր: Եվ մինչդեռ իր նախորդը՝ Հովհաննես Խուլ իր հոգին այնքան աժան պիտի ծախեր Հոռմի, Հայ Եկեղեցին փորձելով դաշունհարել կոնակեն, Գրիգոր Կեսարացին տեղ կանգնեցավ հայրենի ավանդություններուն և ոչ մեկ խոչընդոտի առջև չկասեցավ պաշտպանելու համար զանոնք:

Թե որքան բուռն էր Գրիգոր Կեսարացիի նախանձախնդրությունը դեպի Հայ Եկեղեցվո շահերը, ցույց կուտա անոր կշտամբականը, զոր ուղղած է Մելքիսեդեկ կաթողիկոսին, հավանաբար 1614-ին, Հոռմի հետ մերձեցման մը ի նպաստ անոր կատարած փորձերուն և առհասարակ անոր ապերասան գործերուն առթիվ³⁴³:

Կեսարացիի մահը արձանագրելու ժամանակ Օրմանյան կգրե. «Եկեղեցական և ազգային խորին գիտութենե զատ, հմուտ եղած է համարողականին և երկրաչափականին, գրած է Թուականք և պատմութիւնք, Աղամեն մինչև յուր ժամանակը, հայերեն գիրով և լեզվով երկրագունդ մը շինած է, հորինած է բերվածներ, զանձեր և տաղեր, բայց ամենն վեր է յուր ազգային եկեղեցական պաշտպանության համար ամուր համոզումը և անխոչը ջանքը, որով հաղթական կերպով մաքառեցավ լատինամիտ և լատինասեր կուսակցության դեմ: Իրեն հիշատակին փառավոր վկայություն մը եղավ եկեղեցվո մեջ թաղվիլը»³⁴⁴: Արդարեւ, ան թաղված է Ղալաթիո եկեղեցին: Իր ոսոխներուն մեջ ան էր, որ չդավաճանեց իր ժողովուրդին: Եվ սակայն առանց ամոթալի կոիվներուն, որոնք Պոլիսը գայթակղությանց թատր դարձուցին իրենց, և որոնք իրենց հորձանքին մեջ քաշեցին Գրիգոր Կեսարացիին ալ, շատ ավելի տարբեր ըլլար թերևս այս վերջինին արգասիքը:

Բավական խորհրդավոր է կյանքն ու գործունեությունը արկածախնդրությանց երրորդ հերոսին, որ պիտի գար հայտնվիլ հանկարծ Պոլիս և գործոն մաս պիտի առներ Պատրիարքական Աթոռին համար մղված պայքարներուն մեջ: Զաքարիա Վանեցիին էր, ծանոթ Զաքե, Զաքեոս, Զաքիաս անուններով ալ իր կենսագիրը գայն 1603-ին կառնե Պոլիս, ուր, դեռ վարդապետ, ուսուցչություն կրնե ան և ուրկե 1606-ին Վան դառնալով, առաջնորդ կրնտրվի Վարազա ուխտին և Վանի, «բայց հաղիվ երկու տարի պաշտոնա-

վարեն և տը՝ Վանի ջոջերուն հակառակությանց կրախի ու կիյնա պաշտոնեն»³⁴⁵:

Զաքարիայի խորհրդավոր կյանքը կսկսի այն օրեն, երբ ծառայության մեջ կմտնե իր հոգին վաղուց խաթարած հոգևորականի մը՝ Մելքիսեդեկ կաթողիկոսին մոտ, միջնորդ հանդիսանալով Հոռմի պապին ուղղած անոր քննարկներուն:

Կարծողներ կան, որ Զաքարիա ինքն իսկ հորինած ըլլա դավանության թուղթը, զոր Մելքիսեդեկ կաթողիկոսի անունով ներկայացուց պապին: Այս կարծիքը կհիմնվի այն հանդիմադրին վրա, զոր Գրիգոր Կեսարացի 1614-ին ուղղեց կաթողիկոսին, կշտամբելով զայն իբր դավանափոխ: Մելքիսեդեկ պետք է չբանդանք. հայտնած ըլլա, թե իրմե չի բխիր դավանության այդ թուղթը, այլ Զաքարիա վարդապետի դարբնածն է, որպեսզի Կեսարացի գրե անոր այդ մասին իր մեղադրականին մեջ³⁴⁶:

Զաքարիա մեկն էր այն պատրիարքներեն, զորս Հոռմ հաջողեցավ իր ուղեկներ ձգել: Թե երբե՞ն ի վեր է, որ կթվագրվի անոր «դարձը», ստույգ տվյալներ չունինք: Հայ կաթողիկ հեղինակներու համաձայն, ան Հոռմի շահված էր դարձնում սկիզբեն, և իր այցին ժամանակ Հոռմ 1611-ին, իբրև Մելքիսեդեկ կաթողիկոսի նվիրակ, արգեն ան Հոռմին էր:

Պոլսո Աթոռը հուզող այդ տխուր վեճերուն իր մասնակցությունը բերելու եկավ նաև Հայ Եկեղեցվո պատմության ամենն տխուր դեմքերեն մեկը, որ փորձության այդ տասնամյակներուն նախախնամական դեր պետք էր կատարեր. այլապես և որ պահ մը մաս առավ, ավա՞ղ, Պոլսո Աթոռին շուրջ մղված կոիվներուն մեջ: Գրիգոր Դարանաղեցիին էր ան, ծնած Կամախ 1576-ին, փոքր տարիքեն արեղա ձեռնադրված և պահ մը մնացած երևան, էջմիածին, Բաբերդ: Փոքր Ասիան այնկոծող դեպքերը գայն նետեր էին Կաֆա, ուր չէր կրցած երկար մնալ և 1606-ին եկեր էր Պոլիս, իր հայրենակիցները գտնելու, որոնք աղետներեն խույս տալով, եկած հաստատված էին Պոլսո զանազան թաղերը և Ռոդոստո ու շրջակաները: Իրեն կվիճակվի իր հայրենակից կամախեցիները երկիր առաջնորդել 1610-ին: 1612-ին դարձյալ Պոլիս կդառնա, անկե Երուսաղեմ անցնելու դիտավորությամբ: 1622—1625 թվականներուն ան առաջնորդն է Ռոդոստոյի, ուրկե հայրենիք և անկե 1627-ին Երուսաղեմ կանցնի կրկին, 1628-ին Կոստանդնուպոլիս գալու և գործոն

³⁴³ Գաբեգին վարդապետ Սրվանձտյանց, «Թորոս աղբար», Բ, էջ 288—289:

³⁴⁴ «Անգագատում», Բ, էջ 2432:

³⁴⁵ Զ. Գրիգորիս Գալսեմյանյան, «Կենսագրություններ երկու հայ պատրիարքներու», էջ 42—43:

³⁴⁶ Գաբեգին վարդապետ Սրվանձտյանց, «Իշխման աղխատությունը», էջ 288—293:

մաս առնելու համար Պալաթի Ս. Հրեշտակապետ Եկեղեցվո կառուցման մեջ: Հետո կղանա Ռոդոստոյի իր առաջնորդության, այդ պաշտոնին վրա փակելով աչքերը 1643-ին, բարի անուն մը ձգելով ետին, և այն թանկագին ժամանակագրությունը, ուր կ'պատմե՝ մոտ կես դարու (1595—1640) դեպքերը, անգնահատելի աղբյուր մը ընծա թողելով հայ բանասիրության:

Դարուն այս առաջին քառասնամյակը Պոլսո մեջ կրանա սկիզբը պօգալի դավանական վեճերու, զորս հետզհետե պիտի գար գրգռել Հոռոմ իր գործակալներուն ձեռքով:

Հայ Եկեղեցին դժնդակ ճգնաժամ մը կանցըներ: Զորս կաթողիկոս միևնույն ժամանակ Մայր Աթոռին վրա, և երեք պատրիարք Պոլսո մեջ, որոնք շորս քառամյակ շարունակ իրարու ձեռք կխլեն Աթոռը: Այս պայմաններուն մեջ, Հայ Եկեղեցին ի՞նչ ուժ կունենա՞ դիմանալու իր վրա խուժող ալիքներուն դեմ:

Հայ Եկեղեցվո համար տագնապով սկսող այս դարը աշխուժացուց Հոռոմը: Պղտոր էին ցուրերը, ինչպես Մայր Աթոռին, նույնպես Պոլսո մեջ: Ամենեւ հարմար պահն էր Պոլսո վրա գրոհ տալու, ու հոն իրականացնելու Հավատո տարածման ժողովին առաջին հունձքը:

Որդը, որ Հայ Եկեղեցին սկսած էր կրծել Պոլսո մեջ, վարակելու փութացեր էր ուրիշ հայ գաղութներ ալ: Տագնապի այդ դարուն անպաշտպան էին հայ գաղութները, ու լավագույն պահն էր խորտակելու հայրենի ավանդությունները անոնց ծոցին մեջ:

Լվովի թեմը մեկն էր այն հայ գաղութներն, որոնք երեք դար տոկալե հետո, կոշված էին թատերաբեմ հանդիսանալու մարդորսներու ասպատակությունը, ճիշտ այն օրերուն, երբ Պոլսը ինքն ալ մտած էր մարդորսներու քանցին մեջ: Ու զարմանալի չէ, եթե Պոլսո Աթոռին տագնապը իր թաթը երկարնց մինչև Լվով և մասնակցեցավ հոն գլուխ ցցող գալթակությունը:

Եվ ուշագրավ է, որ ամենեւ ճարպիկ գործակալները, զորս ջոկած էր Հոռոմ հայ ժողովուրդը իր փարախը բերելու համար, և որոնք Լեհաստան պիտի փութային ճակատագրական դեր կատարելու համար հոն, իրենց ստաժը Պոլսո մեջ ըրեր էին:

Լվովի թեմին ճգնաժամը կխորանա: Հայ հոգևոր պետերու միամտությունը զայն ի նպաստ Հայ Եկեղեցվո լուծելու հօդս կցնդի: Հոռոմ, անգամ մը իր ճիրանը ձգած, որսը չի փախցներ այլևս իր ձեռքեն: Լվով կխուժեն իր ամենեւ ճարպիկ գործակալները ու գլուխ կհանեն բռնի միութունը: Հայ Եկեղեցվո պատմությունը ավելի պատշաճ որակում չէր կրնար դնել քան այս մեկը:

Այնպիսով, որն մատնվեցավ Լվովի թեմը, ամենեւ զգուշացու փնտրեն մեկն էր Հայ Եկեղեցվո պատմության: Ան դաս մըն էր միաժամանակ բնական ժամանակներու համար:

Շատ մը տագնապներ պիտի խնայեր իրեն Պոլսը, եթե սերտած ըլլար ինքն ալ այդ դասը: Պատրիարքներն շատերը, որոնք եկան բազմիւր իր Աթոռին վրա, ոչ իսկ ուղեցին գիտնալ Լվովի թեմին մեջ պատահածները:

4. ՀԱՆՈՒՆ ՀԱՎԱՏՈ ՄԱՎԱՄԱՆ

1623 թվականը նոր գլուխ մը կրանա Հայ Եկեղեցվո պատմության մեջ: Այդ տարին էր, որ Գրիգոր ԺԴ պապը կհիմնեի Հավատո տարածման ժողովը, որուն մասնավոր խնամքին հանձնվեցավ այնուհետև Եկեղեցիներու միություն հոգը: Այդ հոգը իրեն դրոշ ունենալով, Հոռոմ հաղթական արշավի մը պիտի ձեռնարկեր դեպի Արևելք, և այդ արշավին թիրախ պիտի դարձնեի առաջին հերթին հայ ժողովուրդը: Ու հայ ժողովուրդի միամտությունը պիտի դուրացներ հաճախ իր կարգին կաթոլիկ քարոզչության թափանցումը իր ծոցին ներս:

Հոռոմ աչքերը Պոլսո հառեց առաջին իսկ պահին: Հորմենհետե Կիրիկիո մեջ իր ստեղծած կովանը իսպառ չքացած էր և Կիրիկիո մեջ մնացած Կաթողիկոսությունը, զոր իրեն շահելու փորձերը միշտ կշարունակեի Հոռոմ, իր երբեմնի հեղինակությունը չունեի, անհրաժեշտ էր ամուր կովան մը ապահովել: Ունիտոնները, որոնք կշարունակեին գործել Արևելյան Հայաստանի մեջ, չէին կրնար կատարել այն միևնույն դերը, որպիսին ի վիճակի էր օսմանյան մայրաքաղաքին մեջ ստեղծվելիք կովան մը:

Հոռոմի ուրվականը միշտ կբալեր այսպես հայոց ետեմն: Ան կհետապնդեր հարմար պահն ու խոցելի կետը: Ամենեւ հարմարը այն պահն էր, երբ հայ ժողովուրդն ու իր Եկեղեցին տագնապի շրջան մը կանցնեին, ու խոցելի կետը Պոլսն էր, ուր հինեւ կաթոլիկ կորիզ մը միշտ կշնչեր, և ուր կաթոլիկ տարրեր ալ սպրդած էին Ղրիմեն եկող հայ գաղթականության հետ մեկտեղ:

Մարդորսության փորձերը ոչ մեկ տեղ այնքան աղմկալիք չէին եղած, որքան Պոլսո մեջ: Ու շատ ալ բնական էր այդ: Իր պապերու հավատքին հավատարիմ մնալ համառող զանգվածի մը և իր ծոցը դավով սպրդած գործակալներու պայքարը չէր միայն անորը: Այս վերջիններու ետին հզոր Հոռոմը կար և անոր ալ կողքին Ֆրանսան, որոնք շահագրգռված էին Կաթոլիկ Եկեղեցվո հարած տեսնելու հայը, իրենց կրոնական և քաղաքական շահերու համար:

նույն այս դարեն կսկսի Ֆրանսայի ուղղակի դերը այն սաղարաններուն մեջ, որոնց ձեռնարկեց Հոսմ ճեղք բանալու համար հայ ժողովուրդի ծոցին ներս, սկսելով նույնիսկ Պոլսին: Դարուն վերջերն է սակայն, որ այդ դերը ավելի գործոն կդառնա, որպեսզի հաջորդ դարուն սկիզբը այլևս ուղղակի մաս առնեն Ֆրանսան Հայ եկեղեցւոյ մատնված տաճարներուն մեջ, ասպետի իր պատմութեանը նետն վրային, ու հանդիսանա տխուր դերակատարներն մեկը հայ ժողովուրդն ու իր եկեղեցին խոտովող դառն ճգնաժամին:

Մյուս կողմն, հայ զանգվածը անուղղակի պաշտպան մը ունի իրեն, հոնձին թուրք պետութեան, որուն շահերուն երբեք չէր գար, որ օտարներ պատրվակներ ստեղծէին իրենց՝ թուրքի գործերուն միջամտելու համար:

5. ՊՈԼՍՈ ԱԹՈՒՐ ՄԻՍԻՈՆԱՐՆԵՐՈՒ ԶԱՆԿԻՆ ՄԵՋ

Միսիոնարներու արշավանքին հետ Պոլսո վրա, Պատրիարքական Աթոռին համար տագնապի նոր շրջան մը կը բացվի:

Նույն պատրիարքներն հետո, որ ամբողջ բառասնամյակ մը (1600—1639) զգվելի պայթարներու թատերաբեմ դարձուցին Պոլսո Աթոռը, երկու տասնամյակ ան ասպարեզ կդառնա արդեն կաթողիկ արշավանքին: Այդ շրջանին է, որ Պատրիարքական Աթոռը Դավիթ Արեւելցիի ձեռքին կհասնի հաջորդաբար միսիոնարներու երեք խմբաձիգները՝ Կիրակոս Երեւանցի, Խաչատուր Գաղատացի և Թովմաս Բերիացի, երկու ճակատներու բաժնելով ազգը, և հակառակ որ Դավիթ Արեւելցին, նվիրակ էջմիածնի, հայադավանութեան ջերմ պաշտպան և հետևող Գրիգոր Կեսարացիի, միշտ կհաջողէր Աթոռը դառնալ վերստին, միսիոնարներու ճանկն ինկած խմբակը կրկին գայն կը բերէ Աթոռն, իր խրովիլակը բազմեցնելով անոր տեղ:

Լատինամիտ հոսանքը զենքերը վար չէր դրած սակայն: Հովհաննէս Խուլի ցանած սերմերը դեռ կշարունակէին խլրտիլ:

Հաջորդ պատրիարքը, Խաչատուր Սեբաստացի (1642—1643), ձեռնադրուելու Գալանոսի, արդեն միսիոնարներուն ճանկն է: Լատինական խմբակը ցնծութեան մեջ է, հաջողած ըլլալով Խաչատուրը բերել Կիրակոս պատրիարքին տեղը: Գաղղիո դեսպանը հատուկ պատգամովորով մը կշնորհավորէ նոր պատրիարքը, իսկ Պրոպագանդաի գահերեցը խնդակցութեան գիր մը կուղղէ անոր: Սակայն «Խաչատուրի պատրիարքութեամբ լատինասերներուն զգացած ուրախութիւնը շատ կարճատեւ եղաւ, վասնզի Հոսմի նամակները դեռ Կոստանդնուպոլիս չհասած, Դավիթ

Արեւելցիին հապճեպ հասաւ Հալիպէ, ուր վտարված էր Կիրակոսի օրով, պետք եղած միջոցները գործածեց և պատշաճ վճարումներն ալ ըրաւ, և կրցաւ Խաչատուրը գահին կեց ընելով, նորեն գրավել Պատրիարքական Աթոռը, ուսկից իբր տարիուկն առաջ հեռացված էր: Դավիթի պատրիարք ըլլալը գործերուն ուղղութեան փոփոխութիւնն էր»³⁴⁷: Արդարեւ, լատինական խմբակը պահ մը ցիրուցան եղաւ, ու Գալանոսի սաղարանները անպտուղ սկսան դառնալ:

Խաչատուրի Պոլսո պատրիարքութեան ակնարկելով է, որ Բաբգեն կաթողիկոս կգրէ. «Խաչատուրի Կ. Պոլսի պատրիարքութենէն ունինք ուրեմն լատինասեր կուսակցութեան գործիչի մը հիշատակը: Այս ալ մեկն է մեր այն հոգևորականներն, որոնք ոչ միայն ուսման և եկեղեցական կարգապահութեան համար Հոսմ դարձուցած էին իրենց աչքը, այլ նաև հայ ժողովուրդի ազգային ազատագրութեան տեսիլով»³⁴⁸:

Թովմա Բերիացիին էր սակայն, որ պիտի գար Պոլսո Աթոռը խառնակութեանց բույն դարձնել:

Օրմանյան Ժէ դարուն Պոլսո Աթոռը խոտովող դժբախտ դեպքերն մեկը կնկատէ բռնակալ պատրիարքութիւնը Թովմա Բերիացիի, «որ ազգին կամքին հակառակ, կաշառքի զորութեամբ և պետական բռնութեամբ իշխանութիւնը ձեռք անցուցած, կեղեքմանց և անիրավութեանց կձեռնարկէր, հանձնառու եղած գումարները ճարելու համար: Մասնավոր պարագա մը դժգոհութիւնը կավելցներ, զի Թովմաս ձեռք ձգած հրովարտակին մեջ Երուսաղեմն ալ իբր իրեն ենթարկաւ անցնել տված էր»³⁴⁹:

Պոլսո Աթոռին այս զուլգ տասնամյակը կխորհրդանշէ կաթողիկ միսիոնարներու առաջին հունձը: Անոնք հաջողած են արդեն երեք համախոհներ մարդել հայ հոգևորականութեան շարքերին և դանոնք բազմեցնել Պատրիարքական Աթոռին վրա:

Գալթակցութիւնները, որոնց առիթ կուտան այս կերպով, հոռու են սակայն զանոնք վճատեցնել: Ամեն ձախողութենէն հետո ավելի հանդուգն կդառնան անոնք:

6. ՏԱԳՆԱՊԻ ՆՈՐ ՏԱՐԻՆԵՐ

Դավիթ Արեւելցիի վերջին պատրիարքութենէն հետո, որ փակվել էր 1651-ին, պահ մը անգլուխ մնաց Պոլսո Աթոռը: Անկոծութեանց տասնամյակի մը կհաջորդէր տաճարապի ու-

³⁴⁷ «Ազգապատում», Բ, էջ 2468:

³⁴⁸ Բաբգեն Ա արքայից կաթողիկոս, «Պատմութիւն կաթողիկոսաց Կիլիկիո», Անթիլիաս, 1939, էջ 380:

³⁴⁹ «Ազգապատում», Բ, էջ 2519—2521:

րիշ տասնամյակ մը, շարունակելով միշտ խոռով պահել Պոլսո Աթոռը, որ փոթորիկներու մեջ անցուցեր էր դարուն առաջին կեսը, առանց պահ մը խաղաղություն գտնելու:

Պոլսո Աթոռին այդ անգուլիս վիճակն էր, որ Նդիազար Այնթապցիին ախորժակը ևս սրեց անոր տիրանալու, երբ 1651-ին Պոլիս կուգար Երուսաղեմի Աթոռը իրեն ապահովելու համար³⁵⁰:

Շատ շտեկեց Նդիազարի պատրիարքութիւնը, հագիւլ մեկ տարի (1651—1652): Հովհաննես Մուլնեցիին, որ 1652-ին հաջորդեց Նդիազարին, հավանաբար Փիլիպոս կաթողիկոսին մարդն էր և անոր թելադրութեամբ էր, որ անվանվեցավ պատրիարք: Երեք տարիներու իր պատրիարքութիւնը (1652—1655) աննշմար կթողուն ժամանակակից աղբյուրները:

Պոլսո Աթոռը տեղակայներուն ձեռքը մնաց քանի մը տարի: Եվ ահա 1657-ին, թատերաբեմին վրա դարձյալ հայտնվեցավ համբաւով թուր Թովմա Բերիացիին, որ վերադարձած էր Հոռոմեն, ու դավերով և կաշառքներով տեղակայներուն ձեռքին հափշտակեց Աթոռը և 18 ամիս անվանական պատրիարքութիւն մը ընելէ և Աթոռը նոր տագնապաներու մատնելէ հետո, եղբրական մահով մը չքացավ ասպարեզին 1658 օգոստոս 1-ին:

Տեղակայները, այս անգամ արդէն թվով 24, կրկին ձեռք կառնեն Աթոռին դեկը: Բայց երկու տարի չանցած, ասպարեզ կուգա դարուն ամենն հայտնի դեմքերէն մեկը՝ Մարտիրոս Կաֆայեցիին, կարճ ժամանակ մը նստելու համար Աթոռին վրա (1659—1660):

Տասնամյա այս տագնապի շրջանն է, որ Կոստանդնուպոլսո Աթոռը անիշխանութեան կմտնէ ավելի ևս, և խեղկատակութեանց ու գայթակղութեանց նոր շրջան մը կբանա:

Պոլսո Պատրիարքական Աթոռին համար տագնապի տարբեր շրջան մը կբացվեր ժէ դարու երկրորդ կիսուն, խեղկատակութեանց շրջանը: Այս անգամ ալ անուս և տգետ տերտերներն են, որ կուգան իրարու ձեռք հափշտակել Աթոռը:

«Այլևս ճշմարտութիւնը և արժանիքը չէր որ կառաջնորդեր ազգային-եկեղեցական գործերուն» Կ. Պոլսի մեջ, — դիտել կուտա Բաբգեն կաթողիկոս, — այլ զրպարտութիւնը, մատնութիւնը, և ամենն վեր՝ կաշառքը: Պետական ամենն բարձր պաշտոնատարներու համար, իրենց զոջաբաղութիւնը հագեցնելու միջոց մը եղավ Պատրիարքական Աթոռի շուրջ գոյացած պառակտումը:

Պատրիարքական խիլան հայտնապես դրամով կվաճառվեր, և ասկէ օգտվեցան կարգ մը անդաւաճող և անարժան մարդիկ և հափշտակեցին

տակեցին պատրիարքական տիրուղոսը և իշխանութիւնը»³⁵¹:

Կոստանդնուպոլսո Աթոռին անցուցած դժնդակ պահերը ժէ դարուն չէին կրնար չգրգռել սքեմ կրող զանազան բախտախնդիրներու ախորժակը, տիրանալու համար Պատրիարքական Աթոռին: Ողորմելի տերտերներու ևս ախորժակը սրվեցավ. անոնք ժէ դարու վերջին քառորդին Պատրիարքական Աթոռը հափշտակեցին և զայն խլեցին իրարու ձեռքէ: Աղոնցմե հիշենք Հովհաննես Ամասիացի «Թոփալ երեց» կոչված տերտերը, որ տարի մը պատրիարքութիւն ըրավ (1674—1675), Անդրեաս Ստամպուլցի «գոթխիսի սանդուղը» (չհաննեսմ վերդիվենի) մականվանյալ քահանան, որ նույնպես տարի մը Պատրիարքական Աթոռը բազմեցավ (1675—1676), Կարապետ Կեսարացի «Կրպո» հորջորջյալ տգետ տերտերը, որ հնգիցս նստավ Աթոռը (1676—1679, 1680—1681, 1681—1684, 1686—1687 և 1688—1689), Սարգիս Էքմեքչին, որ հացագործ աշխարհական մըն էր և խկույն քահանա ձեռնադրել տվավ ինքզինքը, որպեսզի գրավէ Աթոռը, Կրպո պատրիարքի առաջին երկու պատրիարքութեանց միջև, Թորոս Ստամպուլցիին, նույնպես անարժեք տերտեր մը, որ «մորոս» հորջորջված է, և ուրիշներ: 1689 թվականի սկիզբը աշխարհական երեւելիները այս անգամ ալ իրենք պիտի հափշտակեին Պատրիարքական Աթոռը:

Կոստանդնուպոլսո Աթոռին շուրջ մղված պայքարները երբեմն այնպիսի սուր համեմատութիւններ կառնին, որ Աթոռը երկար ատեն թափուր ալ կմնար: Նման պահերու «ազգին ղեկը» ձեռք կառնին «աշխարհական տեղակայները», իրենց կարգին մեյմեկ պատուհաս դառնալով: Դավիթ Արևելցիի երկրորդ պատրիարքութենէն հետո, օրինակ, 1649—1650 ամբողջ 11 ամիս աշխարհական տեղակայները վարեցին պատրիարքական գործերը: Թովմա Բերիացիի օրով, 1657-ին, 24-ի բարձրացած էր արդեն աշխարհական տեղակայներու թիվը, և անոնք էին, որ ազգին գործերը կվարեին Աթոռին վրա գտնված անոր երկու տարիներուն ալ (1657—1659):

Դավիթ Արևելցիի օրերէն կսկսի ուրեմն «աշխարհական տեղակալ»-ներու դրութիւնը:

1641 թվականին Կոստանդնուպոլսո Ս. Սարգիս եկեղեցվո մեջ ընդօրինակված «Յայսմաուրը»-մը, որ հետագային պահված է Արգնիի Բարձրահայաց վանքը, շատ շահեկան հիշատակարան մը ունի, ուր կպատմվի, թե ինչ պայմաններու տակ աշխարհական տեղակայներ կուգային վարել պատրիարքա-

350 «Ազգագրատմա», Բ, էջ 2474:

351 Բաբգեն Ա քառակից կաթողիկոս, հիշված աշխատութիւնը, էջ 306:

կան պաշտոնը: Հիշատակարանը կըսե. «Եւ պատճառ կալանիս հառաչանս այժմեան ժամանակիս մարմնասէր և փառամոլ առաջնորդ անուանեալքն են, որ ոչ խնայելով ի գառինս, այլ գուն գործեալ միշտ ի փողոտեւ արագին: Եւ ևս այսմ արքայանիստ մայրաքաղաքիս պատրիշ պատրիարքունք անուանեալքն, յաճախեալ ի շարիս..., ուսան զգործս... կաշառաւք և տոկոսիւք խլել յիրեւրաց [ղալաշտօն], և աւր ըստ աւրէ յաւելով զդիմոսական հարկն, այնչափ եղև. որ եկեղեցիք սուրբ մայրաքաղաքիս յետին շուառութեան հասեալ, ի տանց և յիշատակաց, ի դարդուց և յայլ զգեստուց կողոպտեալ և սլարտք Պատրիարքարանին ՁՆ դուրուշն հաւեալ, այնչափ ատելի և գարշ գտան ի տեսիլ ուսմկին, որ մինչ առ կայսրն բողոք կալեալ, և զմիտս թագաւորին հաճեցեալ խէքքի շէրիք ընկալան, թէ ամենեկին... անուն ոչ պատրիկ լիցի և ոչ ի քաղաքն անգամ մտցի...»³⁵², «Աշխարհական տեղակալ»-ներու դուրսը շարունակեցաւ դարուն երկրորդ կի-

սուն ալ³⁵³: Անոնցմե շատերը հականե հանվանե հիշատակված են տարեգրությանց մեջ: Բացի Ռուհիջան Վանեցիեն, որ տասնյակ տարիներ տիրական դեմք մը հանդիսացաւ մայրաքաղաքին մեջ, ուրիշ անուններ ալ հասած են մեզի, շատերը հիշված իրենց արհեստներովը, ինչպես Խանճի Սեֆեր, Արայիճի Շեհրի, Էքմեքճի Պեկեր, Քերեստեճի Գրիգոր, Յաղճի Հարություն, Հաճի Կոստիկ, Սիմեոն երեց, Քյուրքճյու-օղլու երեց, Պոտուռ Սիմոն, Մկրտիչ, Մուրադ, Էխթիկ, Հարություն Պալի, Ֆերհատ-օղլու և այլն:

Տեղակալներու դրությունը, իր կարգին, խառնաշփոթությանց դուռ կբանար ազգին մեջ: Թաղերու երեւելիները մրցման մեջ էին իրարու հետ՝ կացության տեր գառնալու և իրենց ուզածը բերել նստեցնելու համար:

Տեղակալներով ազգին գործերը վարելու այս դրությունը դարուն հետ ալ վերջ գտավ: «Ազգին երեւելիները» տարբեր ձևեր ունեցան հետագային «ազգ»-ին տիրելու համար:

(Շարունակելի)

³⁵² Դարեգին եպիսկոպոս Սրվանձտյանց, «Թորոս աղար», Բ, էջ 400—401,

³⁵³ «Ազգապատու», էջ 2512—2513: